

Srbocentrična hipoteza o raspadu SFRJ u delu Sabine Petre Ramet¹

S. P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War* (second edition), Boulder, Colorado: Westview Press, 1996².

S. P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

S. P. Ramet, *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*, Bloomington & Washington: Indiana University Press & Woodrow Wilson Center Press, 2006.

Autorka koja je svoj život u dobroj meri posvetila proučavanju Jugoslavije i njenih naslednica, pa stoga zaslužuje posebnu pažnju i poštovanje žitelja ovog prostora, jeste Sabrina Petra Ramet. Bila je izuzetno produktivna kad je pisanje o bivšoj Jugoslaviji i državama naslednicama reč. Objavila je samostalno do 2006. godine 8 knjiga, a kao urednik ili kourednik devetnaest (Ramet, 2006). U poslednje dve godine, koliko je autor mogao da se obavesti, izašla je još jedna samostalna knjiga, kao i jedna knjiga gde je bila kourednik. Iz ovog zavidnog opusa za potrebe ove analize izabrane su tri samostalne knjige: *Balkanski Vavilon: Raspad Jugoslavije od smrti Tita do etničkog rata; Razmišljanje o Jugoslaviji: Naučne debate o jugoslovenskom slomu i ratovima u Bosni i na Kosovu*; i *Tri Jugoslavije: izgradnja države i legitimnost, 1918-2005*. U ovome radu se podvrgavaju kritici samo nekolike najvažnije osobenosti ovih radova: nedosledno korišćenje međusobno nesaglasnih okvira predstavljanja stvarnosti,³ što se konkretizuje u lakoći promene shvatanja determinizama koji presudno utiču na kraj Jugoslavije, a da se to izričito ne naglašava u radovima; prohrvatska i antisrpska pristrasnost koja se ogleda u prečutkivanju radova i činjenica s kojima je autorka bila upoznata, te u krivotvorenju činjenica; zanemarivanje spoljnopolitičkog činioca; kao i uopšte davanje preimućstva nesaznajnim u odnosu na sazajne interese.

U drugopomenutoj studiji (Ramet, 2005: 2) izriče se odanost „univerzalnim moralnim načelima“, što je sasvim u skladu i s kritikom izrečenom primeni okvira sukoba civilizacija⁴

¹ Ovaj rad je nastao u sklopu istraživačkog projekta koji finansira Ministarstvo nauke, *Društveni akteri i društvene promene u Srbiji 1990-2010. godine*, evidencioni broj 149005.

² Prvo izdanje od četiri citirano je u 27 publikacija, a drugo iz 1996. citirano je u 53 studije, što svedoči o ne maloj uticajnosti autorke. Za druge dve ovde analizirane studije nema podataka o citiranosti na pretraživaču *Google*.

³ Teorijsko shvatanje okvira i diskursa izneto je na drugom mestu (Bakić, Pudar, 2008).

⁴ Rametova samo za srpsko-albanski sukob na Kosovu smatra da je poseban slučaj koji zaslužuje naziv „drevna mržnja“, ali naglašava da se radi o izuzetku (Ramet, 2006: 7).

u obe skorašnje knjige (Ramet, 2006: 7; 2005: 3).⁵ Stef Jansen je, međutim, s pravom primetio da je Rametova „paušalno“ i bez kritičkog odstojanja prihvatila omiljeno sredstvo orijentalizovanja balkanskih seljaka, smatrajući da nacionalistički ratovi predstavljaju „pobedu sela nad gradom“ (Jansen, 2005: 114).

Takođe, u ranije napisanoj studiji, *Balkanski Vavilon*, čiji je naslov već upućivao na nemogućnost sporazumevanja među Jugoslovenima zbog kulturnih razlika, ona je doista, kako je i Robert Hejden (Hayden) primetio (Hejden, 2003: 16-17), upotrebila kulturni determinizam, tj. okvir sukoba civilizacija da bi objasnila „raspad Jugoslavije“: „Jugoslavija je bila, takođe, višekulturna zemlja, i kulturne različitosti često su u stvari bile tako velike da različite grupe nisu mogle međusobno da se razumeju. Teškoća Srba i Slovenaca da razumeju jedni druge bila je delom posledica velikih razlika koje su razdvajale njihove kulture“ (Ramet, 1996: 2); takođe, Rametova je tvrdila da su „na najfundamentalnijem nivou narodi Jugoslavije izgubili sposobnost da se međusobno razumeju – zato što ne razumeju međusobne vrednosti i brige ili međusobne opažaje“ (Ramet, 1996: 29). Ove izmene okvira predstavljanja stvarnosti i odgovarajućih diskursa svedoče da je autorka zapravo sledila modu. Kada je početkom 1990-ih hegemon bio okvir sukoba civilizacija i balkanistički diskurs, autorka je, možda, i učestvovala u stvaranju takve hegemonije, jer njena knjiga *Balkanski Vavilon* bila je među prvim napisanim 1992. godine. Kako je docnije, sa odmicanjem rata u BiH, došlo do simboličke hegemonije okvira agresor-žrtva iz kojeg se neretko kritikovao okvir sukoba civilizacija, Rametova se prosto prilagodila i sledila novu hegemonu misao o kraju Jugoslavije. Podela uloga između „dobrih i loših momaka“ ostala je, međutim, ista i to je, izgleda, onaj činilac koji je Rametovoj omogućio da bez problema zameni okvir predstavljanja južnoslovenske stvarnosti akademskoj zajednici. Ako je autor ovih redova u pravu, onda je jasno da se Rametova vodila u ovom procesu vansaznajnim motivima.

Treba uočiti da ako su reči Rametove iz njene prve faze tačne, onda bi kulturne razlike između Kipra, Malte, Nemačke, Velike Britanije, Litvanije i Bugarske, primerice, morale da dovedu do nestanka Evropske unije. Bugari, Maltežani i Englezi u kulturnom smislu imaju zcelo manje toga zajedničkog no što su imali Slovenci i Srbi, i vrlo je verovatno da ne razumeju brige, ako ne i vrednosti, onih drugih. Pre će biti da Srbi i Slovenci iz političkih razloga nisu želeli da razumeju jedni druge, no da se nisu razumeli zbog nepremostivih kulturnih razlika. Sem toga, ako je Rametova u pravu, kako će se onda održati BiH i zašto se održava, ako već nema zajedničke kulture? Valja, takođe, primetiti da je Ramet u svom članku iz 1984. predvideo da će se Jugoslavija raspasti zbog nacionalističkih težnji za nezavisnom državom, jer se „danas“, tj 1984. Hrvati „osećaju potlačenim i jako antisrpski usmerenim“ (Ramet, 1984: 112-113). Tada nije ni rečju pominjao nepremostive kulturne razlike između Slovenije i Srbije, već je isključivo smatrao da „srž jugoslovenskog

⁵ „Jedna od nesrećnih zabluda koja se primila među nekim ljudima otkad je Rat za jugoslovensko nasleđe otpočeo jeste ona koja pokušava da jugoslovenski slom dovede u vezu sa 'drevnim mržnjama'. Ako pod 'drevnim' neko podrazumeva period pre pada Rima, onda je pojam sasvim apsurdan, pošto se Sloveni nisu čak ni naselili na Balkansko poluostrvo u to vreme. No, čak i ako se uzme manje bukvalno značenje, čak i pojam 'veoma stare' mržnje nosi sa sobom probleme. Ustvari, region je verovatno imao više odnosa saradnje no sukoba pre stvaranja države 1918, pa nije bilo ni posebnih 'mržnji' pre tog vremena“ (Ramet, 2006: 7).

nacionalnog problema ostaje srpsko-hrvatski odnos, tj. hrvatsko nezadovoljstvo političkim *status quo*-om” (Ramet, 1984: 112-113). Dakle, insistiralo se na političkom, a ne na kulturnom determinizmu. Osim toga, tada se ličnost Slobodana Miloševića nije pominjala iz prostog razloga što je na političkom nebu SFRJ bila relativno nepoznata, ali su se, uprkos tome, Hrvati smatrali s razlogom potlačenim.

Naposletku, da li se „univerzalistički okvir sa njegovim naglaskom na univerzalnim normama i univerzalnim ljudskim pravima“ može pomiriti sa kulturnim determinizmom koji prebiva u okviru sukoba civilizacija? Rametova, očigledno, misli da može, jer se čak i poziva na *Balkanski Vavilon* u knjizi u kojoj se zalaže za „univerzalistički okvir“ (Ramet, 2005: 2). Valja se, takođe, zapitati da li balkanistički diskurs odgovara „univerzalističkom okviru“: „Uprkos svojoj srpskoj krvi, Aleksandar (Karadžorđević, pretendent na presto tokom 1990-ih, pr. J.B.) čitav svoj život proveo je u Engleskoj i bio, ustvari, iznad svega jedan prefinjeni engleski džentlmen“ (Ramet, 1996: 30). Tako, dakle, „srpska krv“ skoro da nekog onemogućava da postane „džentlmen“. Jedino bi čitav život proveden u Engleskoj mogao, možda, promeniti stvari. Na taj način je i pohvala jednom Srbinu nehotice označila pokudu naciji iz koje je potekao. Ograničenja balkanističkog diskursa bila su suviše jaka da bi se lako prevazišla. No, nije to jedini primer robovanja okviru sukoba civilizacija i balkanističkom diskursu:

Srbija, na primer, vratila se jednom patrimonijalnom sistemu i svedočila o oživljavanju etničkog šovinizma i muškog šovinizma koji su poduprli ovaj povratak. (...) Crna Gora, koju vode podržavaoci Miloševića, bila je, ustvari, kolonija Srbije (kao što je i ostala 1995.). Bosna, podeljena u tri rivalske etničke grupe, bila je raspolučena međuetničkim sukobom i nepoverenjem i utonula u korupciju. Jedna lokalna doskočica veli da je Bosna kombinovala austrijsku birokratiju sa otomanskom sporošću i neefikasnošću – što je pogubna kombinacija (Ramet, 1996: 31).

Tako, Srbija gaji patrimonijalizam još krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, što je gotovo anticipacija poplave teza o „sultanističkom“ režimu ovdašnjih politikologa krajem 1990-ih. U oba slučaja radilo se pre o satanizovanju političkog protivnika negoli o opisu i objašnjenju prirode režima. Tu je balkanizam spolja prethodio onom unutrašnjem. Kada je BiH, međutim, u pitanju dolazi do zanimljivog obrta, jer tu već autorka pozajmljuje bosansko-hercegovačku samoorijentalizaciju predstavljajući je publici koja je već naviknuta na orijentalizam. Tako su balkanizam i orijentalizam reprodukovani i pozajmljivani u oba smera: sa Zapada na Balkan, ali i sa Balkana na Zapad.

Izgleda da se, uz nešto uprošćavanja, može pretpostaviti kako je autorka okvir sukoba civilizacija prilikom tumačenja događaja u svetu usvojila vaspitanjem od svoje majke Austrijanke; hladnoratovski, obrazovanjem na osnovnim studijama filosofije na Stenfordu (*Stanford*) i politikologije na doktorskim studijama Univerziteta Kalifornije u Los Anđelesu (*UCLA*), dok je okvir agresor-žrtva oblikovan tokom Ratova za jugoslovensko nasleđe na bazi prethodno već postojećih okvira u sklopu praćenja promene modnog trenda u vrsti simboličke hegemonije o nestanku Jugoslavije. Naime, nije nelogično da oni koji su civilizacijski inferiorni izaberu komunistu za predsednika, a nije iznenađujuće ni kada taj komunistu sa pravoslavnim zaledem krene u napad na katoličke demokratije. Tako na saznajnoj ravni teče ideološko sravnjivanje i pravdanje upotrebe različitih okvira predstavljanja stvarnosti Jugoslavije.

Utoliko, s obzirom da je sa njima delila okvire predstavljanja stvarnosti i pristrasnost koja iz njih sledi, nije čudno što se Rametova u knjizi *Tri Jugoslavije* naročito zahvalila trojici američkih, ali poreklom hrvatskih istoričara: Ivu Bancu, Normanu Sigaru (Norman Cigar), i Džejmsu Džimu Sadkoviću (James Jim Sadkovich).⁶ Prvi od pomenutih je u predgovoru drugom izdanju knjige *Balkanski Vavilon*, objavljenoj 1992, drugi put 1996, treći put 1999. a četvrti 2002, sasvim u skladu sa okvirom sukoba civilizacija, pisao:

(...) Jugoslavija nije preživela pritiske njenih sastavnih delova i ne postoji više kao država. Za uviđanje razloga zašto se to dogodilo, moglo bi biti mudro pogledati političke implikacije kulturne različitosti onoga što je bila Jugoslavija i njene države naslednice. Velika je zasluga Sabine Ramet što je razumela kulturni kontekst odnosa među južnoslovenskim nacionalnostima u vremenu kada većina njenih kolega promovisu sasvim nerealistično tumačenje predmeta (Banac, 1996: xiii).

Prema tome, i pored toga što nije u svojim radovima naglašavao značaj kulturnog činioaca, pa se, štaviše, u radovima o BiH izričito protivio kulturnom determinizmu, Banac je rešio da Rametovoj oda priznanje zbog toga što ona to čini. Time je podržao simboličku hegemoniju okvira sukoba civilizacija, kako bi pomogao naciji kojoj je pripadao i koju je opažao ugroženom. Trebalo je podržati knjigu u kojoj se srpska strana smatra odgovornom, a hrvatska u najvećoj mogućoj meri pravda, za sve loše što je snašlo ljude koji žive na prostoru bivše Jugoslavije, pa makar se autor ne slagao u naučno bitnim pitanjima determinizma.⁷ Ako ništa drugo, uverenje da je Jugoslavija neodrživa spajalo je Rametovu i Banca.⁸ Džejms Sadković je to objasnio i pokušao opravdati:

Primerice, kada čitamo studiju Iva Banca o rivalskim političkim snagama tokom ranih godina jugoslovenske države, čitamo prvorazredno istorijsko delo; kada čitamo njegove intervjue i članke o ratovima u Hrvatskoj i Bosni, čitamo javnu podršku, nadahnutu razumevanjem istorije, jednoj ideji (Sadkovich⁹, 2002: 41).

Uz priznanje Sadkoviću za otvorenost, pa i jednu vrstu, makar, naknadnog intelektualnog poštenja, treba primetiti da se njime samo delimično može pravdati „izdaja intelektualaca” koji su intelektualni poziv traganja za istinom izdali,¹⁰ što ne bi, možda,

⁶ Nije pomenut nijedan srpski ili bošnjački prijatelj vredan priznanja. Među onima, pak, koji su čitali rukopis navedeno je, uz Hrvate, i nekoliko Slovenaca.

⁷ Štaviše, sam Banac je u istom predgovoru pisao: „Lično se veoma protivim ideji da nacionalno pitanje u Jugoslaviji i u drugim istočnoevropskim zemljama izvire iz religijskih razlika, kulturnih razlika, ili čak iz problema jedinstvenog privrednog razvoja. Radije, smatram da je nacionalno pitanje oblikovano različitim strukturama i ciljevima raznovrsnih nacionalnih ideologija koje su izrasle unutar političke kulture svake od istočnoevropskih nacionalnih grupa” (Banac, 1996: XV). Ovakav stav bi se mirne duše mogao potpisati, ali utoliko pre postaje jasno da je pisanje predgovora motivisano nesaznajnim razlozima.

⁸ Banac je smatrao da „u Jugoslaviji postkomunizam takođe znači postjugoslovenstvo“ (cit. pr. Čavoški, 2006: 79).

⁹ Kao „javno zastupanje jedne ideje” prevedena je reč *advocacy*.

¹⁰ Zanimljivo je, međutim, da Rametova u odgovoru na kritiku Alekse Đilasa, smatra kako Banac nije hrvatski nacionalista, već se radi o „hrvatsko-američkom liberalnom intelektualcu“ koji se suprotstavljao „politici Franje Tuđmana i zagovarao jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu” (Ramet, „Brojke potekle od američke CIA”, *Politika*, 13. septembar 2008.). Radi se o prilično neubedljivom argumentu, jer protivljenje konzervativnom nacionalizmu Franje Tuđmana moglo se izražavati sa

trebalo previše da čudi imajući u vidu snagu nacionalnog osećanja u situacijama kada se opaža etnička pretnja, preterano revnosnom i odanom službom naciji.¹¹

Otuda ne iznenađuje da je Banac pri kraju predgovora knjizi *Balkanski Vavilon* zaključio: „Jugoslovenski projekt je istrulio, i koren i grane. U ovom odocnelom času, pošto je Srbija pokrenula osvajajući rat protiv svojih zapadnih suseda, posle razaranja Bosne, posle etničkog čišćenja i strateškog silovanja, male su šanse za mir, a kamoli za pomirenje” (Banac, 1996: xvii). Tako je okvirom agresor-žrtva i prećutnim pozivom na kažnjavanje Srbije, kojoj su jednostrano pripisana sva zla koja su se zaista desila, poput etničkih progona, silovanja i rata, pa čak i ona koja nisu, poput „strateškog” silovanja i “osvajčkog” rata, završen ovaj kratak ogled o značaju kulturnog činioca.¹² Društveno-integrativna funkcija saznanja i isti neprijatelj ujedinili su teorijske protivnike, Banca i Rametovu. Potonja je pisala kako je

uvek bila pesimistična u pogledu Jugoslavije, čak i kada sam joj odavala priznanje za njena postignuća. Do 1989, Jugoslavija je već bila mrtva – u kulturnom smislu. Nije više bilo ujedinjujuće energije, već samo razdvajajuće, ukorenjene u potpunom i totalnom slomu interkulturnih veza i razmene. Kulturna smrt jedne zemlje neminovno vodi njenoj političkoj smrti, čak i ako velike sile pravovremeno intervensišu da bi odložile trenutak istine. Jedini izlaz mogao bi biti kroz jednog Ataturka koji bi morao da stvori jednu novu saglasnost o osnovi jedne nove kulture (Ramet, 1996: 3).

Prema tome, kulturni determinizam određuje političku sudbinu bilo koje političke zajednice. Uticaj velikih sila se izričito odbija, jer one mogu samo „odložiti trenutak istine”. No, kako onda objasniti ponovno stvaranje Jugoslavije posle 1945? Zajednička kultura u partizanskom pokretu, vezana za kozaračka i druga narodna kola, pisanje izvesnih pisaca, i rad dramskih sekcija, teško da je mogla predstavljati ozbiljnu zajedničku kulturnu osnovu

pozicija hrvatskog liberalnog nacionalizma koji smatra da je nezavisna BiH pod političkim, kulturnim i ekonomskim uticajem Hrvatske u interesu Hrvatske u suprotstavljanju srpskom nacionalizmu.

¹¹ Izdaja ideala istine i čovečnosti srpskih intelektualaca dovoljno je dobro dokumentovana. Najbolje su o njoj, po mišljenju autora ove studije, pisali Jasna Dragović Soso i Nikolas Miler (Nicholas J. Miller) (Miller, 2002; 1999; Dragović-Soso, 2002).

¹² Ustvari, Banac je pokazao izvesnu ambivalentnost kada su kulturni činioци u pitanju, bar u slučaju poređenja Krleže i Andrića: „U smislu nacionalnih programa, bio je to izraz jednog čvrstog federalističkog projekta, izgrađenog na premisi koju je Krleža delio sa mnogim svojim nekomunističkim sunarodnicima Hrvatima, da se jugoslovenska kulturna raznovrsnost (rimsko-vizantijski sukob) ne bi mogla lako prevladati”. U Andriću prepoznajemo veterana nacionalističke i mitopoetske Mlade Bosne – pokreta koji je izveo ubistvo u Sarajevu – jednog integralnog Jugoslovena duboko autoritarnih sklonosti, predratnog diplomatu i saradnika desničarskih kulturnih časopisa, koji je zamalo propustio četnički voz. Njegovo posleratno članstvo u Komunističkoj partiji bila je tipična nagrada koja je plaćena unitarističkoj inteligenciji od kulturnih arhitekata nove države” (Banac, 1996: XVI). Ostaje naposljetku pomalo nejasno da li Banac podržava stav Krleže i „mnogih njegovih nekomunističkih sunarodnika Hrvata” o nemogućnosti prevazilaženja rimsko-vizantijskog sukoba ili, ipak, ostaje veran svom teorijskom stavu o suprotstavljenosti nacionalističkih ideologija Srba i Hrvata kao temeljnom problemu Jugoslavije. Čini se da je duboko ukorenjen okvir sukoba civilizacija, aktuelizovan težnjom javnog zastupanja hrvatskih nacionalnih interesa i potrebom otklanjanja etničke pretnje, ometao teorijske uvide, inače, vanredno darovitog istoričara.

jedne države, osim ako partizanski pokret ne preuzme državu i zabrani „politički nekorektnu” kulturu. No, da bi preuzeo državu, bilo je potrebno da Saveznici pobeđu u II svetskom ratu i komunističkim partizanima priznaju prvo „spoljni suverenitet”, a zatim i da ne osporavaju pravo da uvedu nepodeljenu vlast. Bez tih političkih preduslova, zajednička komunistička kultura malo bi vredela. Otuda, politički činilac, a naročito volja velikih sila bila je presudna za održanje Jugoslavije, a ne zajednička kultura.

Imajući u vidu da je Jugoslaviju od početka smatrala osuđenom na nestanak, ne iznenađuje činjenica da je Rametova smatrala kako spoljni činioci nisu uzrokovali niti uticali na nestanak zajednice južnih Slovena. Primerice, činjenicu da je Nemačka već u novembru 1990. zahtevala od ostalih zemalja u EZ da se ustanovi „da ljudska prava moraju imati prvenstvo nad održanjem jedinstva Jugoslavije”, Rametova tumači kao pokazatelj nemačke privrženosti odbrani ljudskih prava, a ne kao pokazatelj namera njene vlade da razbije Jugoslaviju (Ramet, 2005: 9). Taj zaključak bi mogao važiti samo pod uslovom da vredi univerzalno a ne izuzetno. Prema tome, ako se smatra da Nemačka, SAD ili bilo koja druga zemlja iskreno zastupaju ideju odbrane ljudskih prava, onda će to značiti da im je *uvek* više stalo do ljudskih prava no do države koja ih krši, radilo se o Jugoslaviji, Turskoj (ugrožena ljudska prava Kurda), Izraelu (ugrožena ljudska prava Palestinaca), Srbiji (ugrožena ljudska prava Albanaca), ili Hrvatskoj (ugrožena ljudska prava Srba). Pošto je iz pobrojanih primera poznato da ljudska prava nemaju prioritet u odnosu na nacionalni suverenitet, osim u slučaju prvo Jugoslavije i potom Srbije, onda se da zaključiti kako se radilo o instrumentalizaciji ideologije ljudskih prava u cilju razbijanja Jugoslavije i otepljenja Kosova od Srbije.

Takođe, u maju 1991, povodom događaja u Borovu Selu, Nemačka je cirkularom poslala nacrt rezolucije drugim članicama EZ, kojom je „pozivala Beograd da poštuje ljudska prava, radi za demokratiju, i poštuje pravo na samoopredeljenje”, ali „kao i ranije, najveći deo drugih zemalja članica EZ (iako ne sve) nastavile su da osećaju kako teritorijalni integritet i jedinstvo Jugoslavije treba da ostanu najviši prioritet za EZ, ispred onih vrednosti koje je nemačka vlada propovedala” (Ramet, 2005: 9). Dirljiva je briga za pomenute vrednosti kako tadašnje nemačke vlade¹³ tako i Sabine Ramet, ali se čini da se u oba slučaja zapravo radi o ideološkom pravdanju neprijateljstva prema jednoj državi. Rametova, međutim, priznaje da su „Kol i Genšer, može biti, bili najglasniji zastupnici ove zajednički dosegnute politike (priznanja Slovenije i Hrvatske, pr. J.B.), ali da je konačno, prema Botu, bila to višestrana demohrišćanska inicijativa,¹⁴ pre negoli nemačka – bez obzira na hrvatsku blagodarnost Kolu i Genšeru” (Ramet, 2005: 10). Pa ipak, čini se da Hrvatima treba verovati da znaju kome duguju zahvalnost za nezavisnost na prvome mestu (Tanner, 2001: 274).

No, autorka je, osim kulture, pažnju naročito poklonila srpskom činiocu, što je doduše bilo prećutno vezano za kulturu, jer Srbi su kao pravoslavni Balkanci verovatno predodređeni za nepočinstva. U tom smislu su zanimljiviji naslovi poglavlja i odeljaka u *Tri Jugoslavije*. Recimo, u samom naslovu poglavlja „Hajl, Cezar! Uspon Slobodana Miloševića” (*Hail Caesar! The Rise of Slobodan Milošević*) pravi se istorijska analogija između Cezara i Miloševića, u smislu cezarističke vladavine, ali se upućuje i na analogiju sa Hitlerom, jer prva reč asocira i na nacistički pozdrav, tim pre što nije upotrebljena latinska reč. Na to ko je kriv za rat upućuje već i naslov jednog odeljka: „Srbija odlučuje o ratu”.

¹³ O uticaju Nemačke na razbijanje SFRJ autoritativno je pisao duizburški politikolog Akst (Axt, 1993).

¹⁴ Navedene su demohrišćanske stranke Nemačke, Italije, Belgije, Nizozemske, Luksemburga i Grčke.

Naslov jednog drugog odeljka je „Stojadinović-Musolini-Hitler”, što bi, takođe, značilo da je Stojadinović bio fašistički opredeljen, o čemu ne može biti ni govora (Bakić, 2004; Lampe, 2000), ali nije isključeno da je takav naslov pravljen zbog ravnoteže sa naslovom odeljka „Fašistička Hrvatska”. Ovakve ravnoteže, međutim, ne mogu biti naučno opravdane, jer NDH jeste bila fašistička tvorevina, što se za ideološko opredeljenje Stojadinovića ne može reći. No, treba kazati da se ne radi o izolovanom slučaju, već postoji sistematska težnja da se tamo gde se ne može izbeći negativna odrednica za hrvatsku stranu, navede neka neistina za srpsku:

Istovremeno, Milošević je započeo rehabilitaciju četničkog pokreta iz Drugog svetskog rata, dok je Tuđman preduzeo parcijalnu rehabilitaciju ustaša i NDH – jedan poduhvat koji je stvorio neke probleme. Milošević je čak podigao spomenik četničkom vođi Draži Mihailoviću (1992), dok je Tuđmanov režim preimenovao ulice u čast Mila Budaka (ministar religijskih pitanja i obrazovanja u NDH, ali tvrdi se da je nezavisno od politike bio dobar književnik) (Ramet, 2006: 389).

Kako se vidi, simetrija je stvorena neistinama, a autorka se, pritom, pozivala na *Politiku* i *NIN* (Ramet, 2006: 683). Sasvim izvesno, Milošević nikada nije ni pokušao da rehabilituje četnike, a kamoli da komandantu Jugoslovenske vojske u otadžbini podigne spomenik. Štaviše, partizanska tradicija činila je jedan od ideoloških stubova režima Slobodana Miloševića, pa su se i četnici neretko putem zvaničnih sredstava javnog obaveštavanja nazivali „izdajnicima” i „kolaboracionistima”. No, pošto je Tuđmanov režim u Hrvatskoj odista vršio „parcijalnu” rehabilitaciju NDH i nadevao imena ulicama po ustaškim dužnosnicima, onda se moralo naći nešto slično i za Srbe. Ako to nije postojalo, vredelo ga je izmisliti.

U odeljku „Srbi i nesrbi”, insistiralo se da je srpski činilac stvorio, nametnuo nesrbima i, naposljetku, razorio Jugoslaviju. Prvo je objašnjeno stvaranje Jugoslavije i njeno održavanje u međuratnom periodu:

Jugoslavija nije izrasla na osnovu samoopredeljenja. Ona je stvorena na srpskim bajonetima koji su postavili srbijanskog kralja za kralja Jugoslavije. Da bi nametnula jedinstvo, srbijanska vojska morala je ugušiti oružane ustanke u nekim delovima zemlje, uključujući Crnu Goru i Kosovo. Međuratni režim bio je srpski režim na koji Hrvati nikad nisu pristali i u kojem su Albanci, Muslimani, i Makedonci bili uskraćeni za nacionalna prava. (...) Vlada je propagirala teoriju o ‘troimenom narodu’ po kojoj je svako u Kraljevini, izuzev Albanaca, bio ‘uistinu’ Srbin, čak iako se neki narod ne bi možda složio. Hrvati, primerice, smatrani su ‘katoličkim Srbima’, dok su Slovenci smatrani ‘alpskim Srbima’. Slovenački odeliti jezik bio je proglašen ‘iskvarenim srpskim’ (Ramet, 1996: 41).

Prvo se konstatuje da nije bilo istinskog samoopredeljenja, što je činjenica, iako je bilo različitog izjašnjavanja manje ili više legitimnih *ad hoc* skupština (npr. Velika narodna skupština srpskog naroda Crne Gore) ili legalnih tela poput Narodnog Vijeća u Zagrebu. Potom se, međutim, Srbiji pridaje moć koja pristaje nekoj velikoj sili, a ne bilo kojoj balkanskoj zemlji. Jednostavno, međunarodni činilac je krajnje potcenjen, a srpski precenjen. Zanimljivo je da bi se srpski nacionalisti koji, po pravilu, precenjaju vlastite snage uglavnom složili sa tezom o „srpskim bajonetima”, verovatno dodajući još krv prolivenu na Kajmakčalanu (Bakić, 2004). U Crnoj Gori besneo je građanski rat u kojoj je srbijanska vojska učestvovala na strani, inače, u to vreme većinskih *bjelša*. Iako je postojala hegemonija Srbijanaca u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) do 1939, teško je reći da je režim bio

čisto srpski, jer su u njemu veoma često učestvovali Slovenci i Bošnjaci, pa je čak i Stjepan Radić bio ministar prosvete između 1925. i 1927. godine (Bakić, 2004). Neistina je da se „svako u Kraljevini” morao osećati Srbinom, „izuzev Albanaca”, po teoriji o troimenom narodu, jer niko nije terao Hrvate, Slovence, Nemce, Madžare i druge da se izjašnjavaju kao Srbi. Uostalom, ako je nešto „troimeno”, onda su sva tri imena legitimna – radilo se o realnom jugoslovenstvu (Bakić, 2004). Naprotiv, u popisu su se, do uvođenja diktature kada su se svi izjašnjavali kao Jugosloveni, samo Srbi i Hrvati pisali kao Srbo-Hrvati, a svi ostali su mogli da se izjašnjavaju kako su hteli. Hrvate su „katoličkim Srbima” smatrali samo najžešći nacionalisti, a nikako ne i većina Srba, dok autoru nije poznato da je ijedan ozbiljniji političar ili intelektualac smatrao Slovence „alpskim Srbima”. No, motiv ovakvog pisanja bio je u predstavljanju Jugoslavije kao od početka naopake ideje srpskog imperijalizma. Time je jedan ideološki oblik ideje jugoslovenstva izjednačen sa samom idejom, a prošlost Jugoslavije je umnogome krivotvorena.

U istom odeljku Rametova je ponovila ono što je već jednom uradila 1984, kada nije, nabrajajući komunističke „liberale” u SFRJ koje je Broz poskidao sa vlasti početkom 1970-ih, ni rečju pomenula Marka Nikezića i Latinku Perović (Ramet, 1984: 114), kao da je trebalo Srbiju proglasiti uvek smetnjom i problemom, bez obzira na stvarna dešavanja. Naravno, kada se u osnovi pozitivne pojave ne primećuju, logično je očekivati da se negativne do krajnosti naglase, a da se poluistinama dodaju i čiste neistine. Otuda je Slobodan Milošević bio idealna meta za iznošenje antisrpske propagande preodevene u akademski tekst:

Uvođenje višestranačkih izbora pokazalo se neefikasnim zato što je, uprkos izboru nekomunističkih liberala u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, i Makedoniji, Slobodan Milošević čvrsto zadržao vlast u Srbiji i nastavio da zastupa politiku u cilju maksimizovanja srbijanske hegemonije, govoreći čak i o želji Srbije da anektira Crnu Goru kao i velike delove Hrvatske i Bosne. Niti destabilizacija Kosova, niti otuđenje Slovenije nije bilo dovoljno da gurne jugoslovensku državu preko ograde. Srce jugoslovenskog nacionalnog pitanja uvek je bio srpsko-hrvatski odnos, pošto su ova dva večita rivala zajedno predstavljali oko 56% stanovništva zemlje (Ramet, 1996: 42).

Osim pravilnog uočavanja „srca” jugoslovenskog problema, sve ostalo je sporno. Rametova je proglasila „nekomunističkim liberalima”, između ostalih, Franju Tuđmana, Radovana Karadžića, Aliju Izetbegovića, Kira Gligorova, Franca Bučara itd. Ovakvo razmišljanje od američkog politikologa se, ipak, ne očekuje, jer ako Tuđman, Izetbegović i Karadžić spadaju u liberale, onda više ne bi bilo ne samo konzervativne desnice, već ni one reakcionarne.

Dok se tokom 1990-ih, kao što pokazuju gornji redovi, vodila čisto antisrpska i prohrvatska propaganda,¹⁵ posle pada Slobodana Miloševića se, ipak, uočava izvesno, makar

¹⁵ Pišući o Međugorju početkom rata i ostavljajući opis nepromenjenim i u izdanju iz 1996, Ramet je gotovo romantizovala ovo mesto katoličkog hodočašća: “Prema nekolikim svedocima koji su nedavno putovali u Međugorje, selo ostaje oaza spokoja u ogorčenoj ratnoj zoni i izgleda da je ostalo imuno na sve napore Srba da bombarduju regiju. Svedoci tvrde da srpski projektili ispaljeni na Međugorje jednostavno nestaju u tanušnom vazduhu, ostavljajući selo i njeno okruženje jedinstveno neokrznutim” (Ramet, 1996: 157). Ostavljajući po strani izrazitu pristrasnost koja iz ovakve pripovesti izbija, valja skrenuti pažnju da je nizozemski politički antropolog Mart Baks (Mart Bax) pokazao da je negde u to vreme o kojem Rametova piše u Međugorju došlo do

i minimalno uravnoteženije pisanje, iako je osnovna usmerenost ostala ista.¹⁶ Naravno, to ne znači da nije bilo karikaturalnih istorijskih analogija zamaskiranih u ideološki prozirnou politikološku odoru:

Konačno, svedočanstvo 1991. godine potvrđuje ono što je utvrđeno u pretpostavci 2¹⁷ (...) da se ‘unutrašnje i spoljno delanje nelegitimnih država razlikuje od unutrašnjih i spoljnih delanja legitimnih sistema’. Tragedija Zapada bila je u zaboravljanju ovog jednostavnog pravila u odnosima sa Miloševićem – za dugo, dugo vremena. U ovom smislu, Tomčevo¹⁸ poređenje ophođenja predsednika SAD Buša (starijeg, pr. J.B.) sa

ogorčenog unutarhrvatskog obračuna između rivalskih velikih porodica Ostojića, Jerkovića i Šivrića, gde su prvopomenuti usled optužbe da saraduju sa „četičcima” istrebljeni („Oko sto osoba, uglavnom muškaraca, uhvaćeno je i odvedeno do obližnje klisure, tako bar glasi priča, gde je postreljano i pobijeno”), a svi grobovi im razrovani. Čini se da su Ostojići bili jedina porodica sa partizanskim korenima u ustaškom kraju, pa su stoga i favorizovani u socijalističkoj Jugoslaviji. Ostali su spadali mahom u ustaše, pa je delom i ova stara omraza verovatno uticala na istrebljenje „malih Srba” kako su pogrdno nazivali ovu hrvatsku porodicu (Baks, 2002: 239-258). U odnosu na Međugorje, pripovest iz *Balkanskog Vavilona* ne ponavlja se u knjizi *Tri Jugoslavije*, ali se u bibliografiji potonje, ipak, navodi Baksov članak. Autoru nije poznato da li je u trećem ili četvrtom izdanju *Balkanskog Vavilona* Rametova nešto izmenila u svojoj romantizovanoj priči o Međugorju. Izraziti primer prohrvatske usmerenosti može se, recimo, naći i u objašnjenju izbijanja hrvatsko-bošnjačkih neprijateljstava: „Tokom rata sa američka sredstva javnog obaveštavanja smatrala hrvatsku stranu isključivo odgovornom za borbe između Hrvata i Muslimana. Nedavno su se pojavili naučni argumenti po kojima, zapravo, muslimanska/bošnjačka strana snosi veću odgovornost za izbijanje borbi između ovih dveju strana. Pozicija koja je zauzeta u ovoj knjizi jeste da je sukob bio naddeterminisan, te da, uz dato nepoverenje koje se razvilo među Hrvatima tokom 1991, kada bosanski predsednik Alija Izetbegović nije učinio ništa da spreči pokret trupa jugoslovenske vojske kroz Bosnu prema Hrvatskoj, i uz datu prirodnu suprotstavljenost između rivalskih vojnih snaga koje operišu unutar iste oblasti, bilo bi potrebno više mudrosti no što je bilo dostupno da spreči izbijanje borbi između dveju strana” (Ramet, 2006: 10). Prema tome, sukob je „naddeterminisan” „između rivalskih vojnih snaga koje operišu unutar iste oblasti”, pa nema potrebe ispitivati krivicu. Pitanje je zašto to nije važno i u slučaju srpskog sukobljavanja sa hrvatskim i bošnjačkim snagama „unutar iste oblasti”? No, kada su Srbi za sve krivi, zašto ispitivati krivicu nekog drugog? Kada je reč o bošnjačko-hrvatskim sukobima, tada izveštavanje američke štampe, možda, i nije verodostojno. No, kada je medijska kritika srpske strane u pitanju, autorka nijednom rečju nije izrazila sumnju u tačnost izveštavanja.

¹⁶ Primerice, u poglavlju „Uspori i pad jugoslovenskog liberalizma, 1967-1973” srpski liberali su navedeni i analizirani zajedno sa ostalima (Ramet, 2006: 227-262). Doduše, Šime Đodan, jedan od svakako najneuravnoteženijih vođa HDZ, smatra se glavnim autoritetom za ekonomska pitanja („vodeći hrvatski ekonomista”), pa se izuzetno često citira, ali sada se barem neke pozitivne stvari u Srbiji ne prećutkuju.

¹⁷ Studija *Tri Jugoslavije* započinje shemom od 14 pretpostavki za objašnjenje raspada “nelegitimnih država”. Te pretpostavke se ovde ne navode, jer ne nadilaze nivo neistorične trivijalnosti uobičajenog konzervativnog liberalizma većeg dela politikološke teorije. Primerice, uz gore navedenu trivijalnost 2. pretpostavke, u 14. pretpostavci se tvrdi da što je veća tendencija različitih etničkih/nacionalnih grupa da imaju rivalske simbole legitimacije, to je veća etnička polarizacija i slabija legitimnost sistema (Ramet, 2006: 33).

¹⁸ Zdravko Tomac je obavljao dužnost potpredsednika Račanove Socijaldemokratske partije i potpredsednika Vlade demokratskog jedinstva (1991-1992). Kao pripadnik izrazito nacionalističke

Miloševićem sa ophođenjem Nevila Čemberlena sa Hitlerom 1938. pogađa suštinu: obojica su smatrala moralno ruinirane glavare država kao da su legitimni vođi ili, možda, kao da ne postoji razlika između legitimne i nelegitimne politike (Ramet, 1996: 411).

Tako je ne naročito duboka i originalna politikološka teorija upotrebljena za pravdanje upotrebe grube i neistorične, ali od novinarske upotrebe u SAD i druge umnogome izandale istorijske analogije kojom se Milošević izjednačava sa Hitlerom, a Buš stariji sa Čemberlenom. Ova istorijska analogija utoliko je manje opravdana ukoliko sama autorka Miloševića ne smatra uzročnikom, već samo katalizatorom raspada Jugoslavije, procesa koji je "imao duboke korene" posađene u kulturnim razlikama (Ramet, 2006: 361).

Kada je, pak, poređenje Jugoslavije i BiH u pitanju, Rametova ne samo što ih ne poredi, već dok za Jugoslaviju smatra kako je bila osuđena na propast usled nepremostivih kulturnih razlika, u čijem „srcu” se nalazio rivalitet Srba i Hrvata, dotle za BiH smatra da Srbi nisu hteli da prihvate manjinski status „odbijajući demokratsko načelo većinske vlasti” (Ramet, 2006: 417), čime se na njih *a priori* svaljuje sva krivica za sukob. No, kada je Milošević tražio da isto takvo načelo važi u Jugoslaviji, uopšte nije pomenuto da je odbijeno „demokratsko načelo većinske vlasti”, već je odbijanje opravdano nacionalnom majorizacijom:

(...) srbijanska partija je želela da delegati u Veću građana predstavljaju građane srazmerno – model koji bi favorizovao srpsku naciju. Iako srazmerni model Amerikancima izgleda prirodno, bio je to politički nabijen predlog u jugoslovenskom kontekstu – koji je imao poseban cilj da potkopa kvazikonfederalni element u sistemu. Jedino je Crna Gora podržala Srbiju o ovom pitanju (Ramet, 2006: 338).

Zašto bi „demokratsko načelo većinske vlasti” bilo neprihvatljivo u Jugoslaviji, a prihvatljivo u BiH? Novinari koji, takođe, zastupaju srbocentrično objašnjenje raspada Jugoslavije i rata u BiH, ako ne i onog u Sloveniji, Silberova i Litl, izričito pominju da je Izetbegović „pokušavao da igra onu istu igru u Bosni koju je Milošević već bio osmislio za Jugoslaviju”, ali su zaključili da se „ključna razlika” nalazila

u tome što je Milošević težio promenama koje su podrivale same principe na kojima je Jugoslavija bila stvorena, dok su se Izetbegoviće predlozi odnosili samo na Bosnu. Međutim, na osnovu republičkog ustava, sve tri zajednice su predstavljale konstitutivne narode, što je značilo da se nijedna odluka nije mogla sprovesti bez konsenzusa” (Silber, Litl, 1996: 236).

Utoliko, „ključna razlika” nije bila baš toliko ključna, jer i Izetbegović je „težio promenama koje su podrivale same principe na kojima je” Bosna „stvorena”. No, nisu li prevashodno socijalistički temelji bili u procesu urušavanja, pa je onda bilo donekle razumljivo traganje za celokupnim preuređenjem osnova države koja se već duže nalazila u krizi, bilo da se radilo o Miloševiću ili o Izetbegoviću? Rametova, pak, tumačeći ovo shvatanje, namerno ostaje nedorečena:

Zaista, kao što Silberova i Litl naglašavaju, Izetbegović je do tada (sazivanja referenduma o nezavisnosti BiH, pr. J.B.) zastupao načelo "jedan čovek, jedan glas" (nasuprot sistemu gde većina u okviru bilo koje nacionalne grupe može staviti veto na odluku koju bi donela većina građana Bosne) ne samo unutar referendumskog

konteksta nego, takođe, kao osnovu buduće organizacije bosanske države. Ovo je, ustvari, bilo isto načelo koje je Milošević zastupao prethodno u kontekstu socijalističke Jugoslavije, kada je pokušavao da umanjí samostalnost konstitutivnih republika (Ramet, 2005: 10).

Ovaj navod zorno pokazuje kako se u naizgled akademskom tekstu primenjuje diskurzivna strategija personalizacije, koja je, ipak, manje očekivana tu negoli u novinarskoj priči koja mora da pojednostavljuje objašnjenja složenih pojava kako bi ih približila prosečnom čitaocu. Tako, kada Izetbegović zastupa načelo većinske demokratije, onda on to radi da ne bi bilo onemogućavanja odlučivanja na osnovu „većine građana Bosne“, a kada Milošević zastupa to isto, onda se ne pominju građani Jugoslavije, već se u hladnoratovskom maniru naglašava „kontekst socijalističke Jugoslavije“ i namera predsednika Srbije „da umanjí samostalnost konstitutivnih republika“.

Zašto bi namere Izetbegovića bile istinski demokratske, za razliku od namera Miloševića? Nije li postojalo saglasje unutar redova svake od nacionalnih političkih elita o tako krupnim pitanjima koja su određivala relativni položaj i moć svake od njih u višenacionalnom kontekstu? Nisu li oni, i jedan i drugi, zapravo ponavljali zahteve svojih nacija koje su predstavljali? Da li i drugi političari koji predstavljaju ove nacije imaju različite ili navlas iste zahteve o pomenutim pitanjima? Sva ova retorska pitanja Rametova je diskurzivnom strategijom prećutkivanja zanemarila. Naglasak na kvalitetu ličnosti umesto na načelnom razmatranju kvaliteta institucija posebno se ne bi očekivao od konzervativno liberalnog politikologa kova Rametove, koja je u *Tri Jugoslavije* objavljenoj samo godinu dana docnije insistirala na značaju političkih institucija. Ako se, međutim, ne uvede strukturni element u analizu, tj. etnička struktura, brojnost nacija u Jugoslaviji i u BiH, činjenica da u potonjoj žive tri nacije koje su živele i u širem kontekstu Jugoslavije, onda je to saznavno nedozvoljivo, jer neminovno dovodi do pogrešnih zaključaka.

Na primeru Rametove, kao doajenke u oblasti istraživanja Jugoslavije, može se pratiti unekoliko tipična evolucija misli o Jugoslaviji. Prvo je, na samom početku sukoba, balkanizam korišćen u okviru sukoba civilizacija u objašnjenju sukoba u Hrvatskoj i Sloveniji, što je kombinovano i sa hladnoratovskim okvirom i antikomunističkim diskursom; potom se, kako je počeo rat u BiH, počeo primenjivati okvir agresor-žrtva i humanitarno-aktivistički diskurs, pa se čak prvopomenuti diskurs i okvir sukoba civilizacija umeo neubedljivo kritikovati, pošto je trebalo opravdati izmenu celog okvira, a da to ne izgleda kao pravdanje, već teorijska evolucija. Pravdanje tvrdnje o logičnoj evoluciji misli ide po sledećoj shemi: pravoslavci su naklonjeni komunizmu više no katolici, pa biraju autoritarnog komunistu na izborima, a pošto su komunisti zli i opasnost po civilizaciju, oni vrše agresiju na katoličke i muslimanske susede.

Imajući u vidu da su pomenuti okviri i diskursi duboko ukorenjeni na Zapadu, a okvir agresor-žrtva i uopšte među pripadnicima ljudskog roda, nije teško shvatiti da su ovakva pojednostavljenja, pa i pogrešna predstavljanja stvarnosti kraja Jugoslavije i Ratova za jugoslovensko nasleđe, bili lako prihvatani ne samo u široj, već i u stručnoj javnosti. Nažalost, predrasude i stereotipi pomenutih okvira i diskursa, te nenamerni previdi i ideološko-teorijsko slepilo, praćeni su, po svemu sudeći, namernim krivotvorenjem činjenica, što je neoprostivo za pisanje s naučnim pretenzijama.

Literatura

- Axt, Heinz-Jürgen 1993. "Hat Genscher Jugoslawien entzweit? Mythen und Fakten zur Aussenpolitik des vereinten Deutschlands", *Europa Archiv*, Vol. 48, No. 12, 25 June 1993, pp. 351-360.
- Bakić, Jovo, Pudar, Gazela 2008. „Ratovi za jugoslovensko nasleđe i rat za simboličku hegemoniju“, u: (ur.) Đerić Gordana, *Intima javnosti*, Beograd: Fabrika knjiga i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Bakić, Jovo 2004. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin".
- Baks, Mart 2002. „Varvarizacija u jednom bosanskom hodočasničkom centru“. U: *Susedi u ratu: Jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*, (ur.) Halpern, Džoel, M, Kaidikel, Dejvid, A. Beograd: Samizdat B92.
- Banac, Ivo 1996b. *Foreward: "The Politics of Cultural Diversity in Former Yugoslavia"*. In: Ramet Sabrina P. (1996). *BalkanBabel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic Wars* (second edition), Boulder, Colorado: Westview Press.
- Čavoški, Kosta 2006. *Badingova protiv Badingove: Dva lica istog pisca u slučaju Slobodana Miloševića*. Beograd: „Nikola Pašić“.
- Dragović-Soso, Jasna, 2004. *'Spasioci nacije': Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Hejden, Robert, 2003. *Skice za podeljenu kuću: Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd: Samizdat B92.
- Jansen, Stef 2005. *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek i Beogradski centar za ljudska prava.
- Lampe, John 2000. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Miller, Nick 2002. "Mihiz in the Sixties: Politics and Drama between Nationalism and Authoritarianism". *Nationalities Papers*, V. 30/N. 4, pp. 603-621.
- Miller, Nicholas J. 1999. "The Nonconformists: Dobrica Cosic and Mica Popovic Envision Serbia". *Slavic Review*, V. 58/N. 3, pp. 515-536.
- Ramet, Pedro 1984. "Yugoslavia and the Threat of Internal and External Discontents". *Orbis*, Vol. 28, No. 1, pp. 103-121.
- Sadkovich, James J. 2002. "Argument, Persuasion, and Anecdote: The Usefulness of History to Understanding Conflict". *Polemos*, Vol. 5, No. 1-2, pp. 33-49.
- Silber Lora, Litl Alan, 1996. *Smrt Jugoslavije*. Beograd: B92.
- Tanner, Marcus, 2001. *Croatia: A Nation Forced in War*. New Haven & London: Yale University Press.